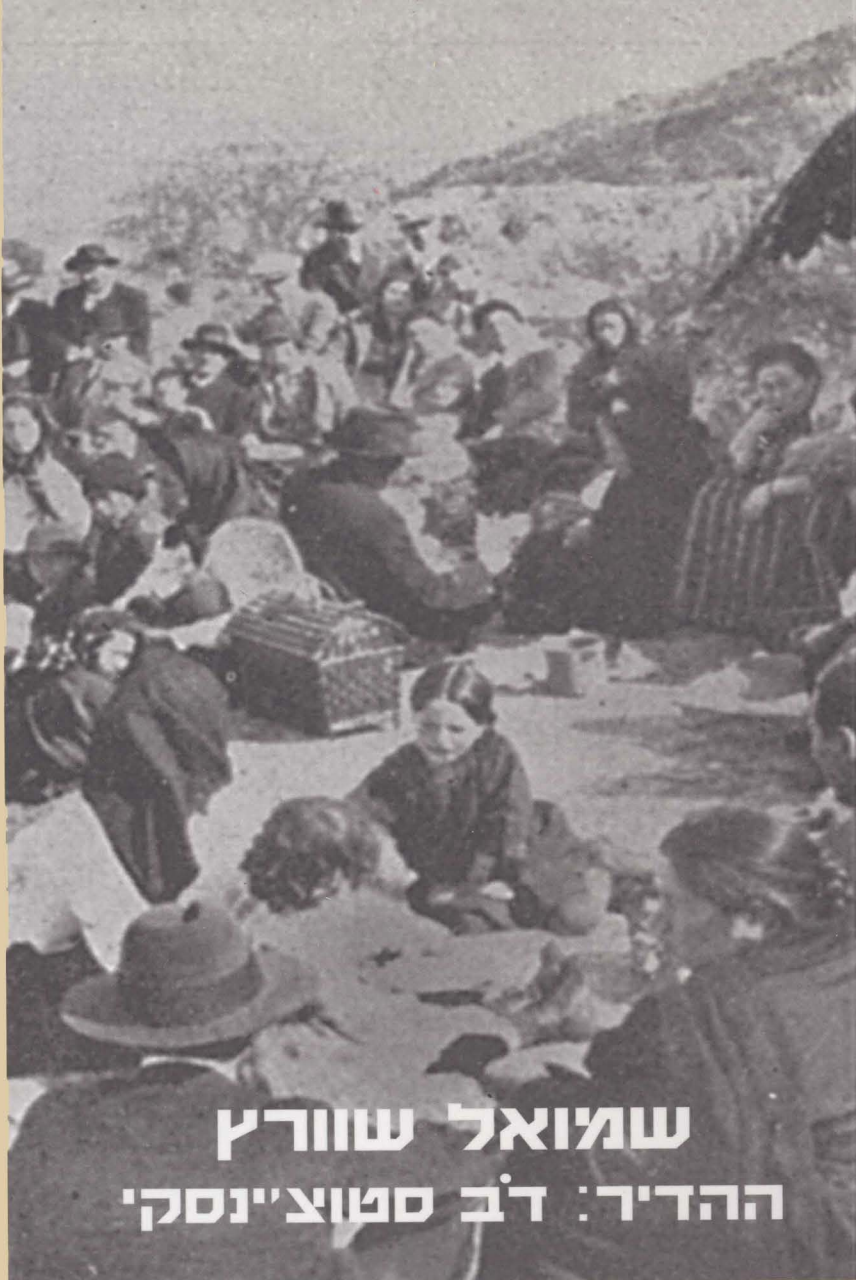

הזמן הזה

שמואל שורק
ההדיר: דב סמוצינסקי

מרכז
דינור
מרכז
זלמן שזר

הנוצרים החדשים
בפורטוגל
במאה העשרים

שמואל שוורץ

הנוצרים־החדשים בפורטוגל במאה העשרים

האוניברסיטה העברית בירושלים
המרכז לחקר תולדות ישראל ע"ש בן-ציון דינור
בשיתוף עם היספניה יודאיקה

קונטרסים – מקורות ומחקרים

95

המערכת:

יום טוב עסיס (יו"ר), עמנואל אטקס, אהרן קידר

מפעל הקונטרסים זוכה לסיוע מן המכון למדעי היהדות באמצעות קרן פדרמן
ע"ש פולה ורוד בן-גוריון

שמואל שוורץ

הנוצרים־החדשים בפורטוגל במאה העשרים

תרגם והוסיף מבוא והערות

דב סטוצ'ינסקי

ערכה: רות טוויג

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

מרכז דינור לחקר תולדות ישראל

ירושלים תשס"ה

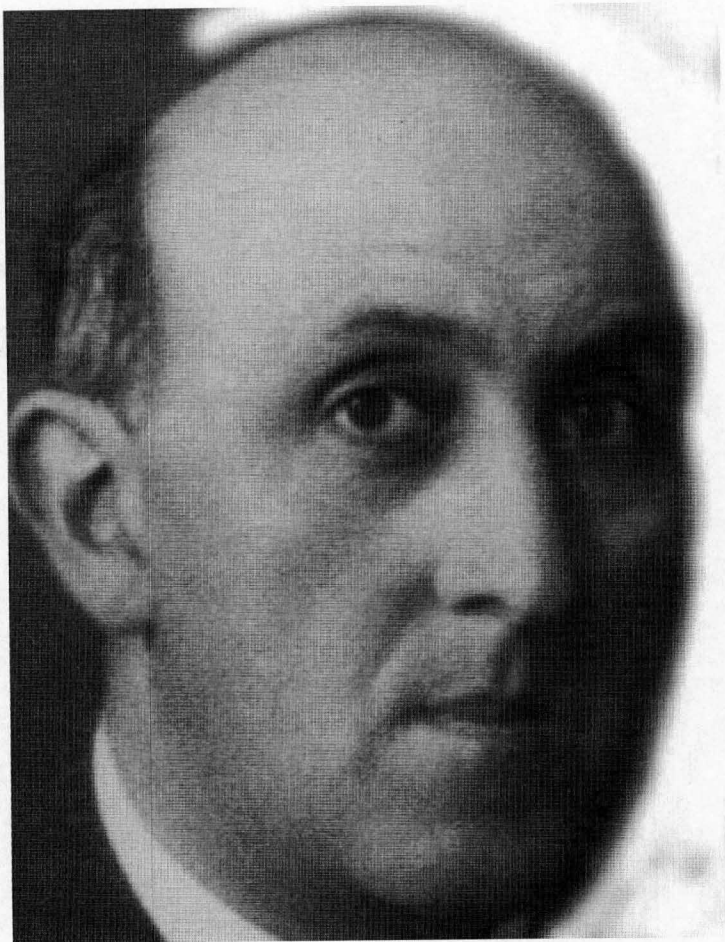
השתתפה בתרגום התפילות: שולמית חוה הלוי
הביא לבית הדפוס: יחזקאל חובב

מסת"ב 5-203-227-965 ISBN

מספר קטלוגי 185-519 Catalogue No.

© כל הזכויות שמורות למרכז דינור ולמרכז זלמן שזר 2005

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.
סדר ועימוד ממוחשב: מרכז זלמן שזר
לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ, ירושלים

שמואל שורץ 1880-1953

תוכן העניינים

9	פתח דבר מאת יום טוב עסיס
11	מבוא מאת דב סטוצ'ינסקי
11	א. שמואל שוורץ – מזגירז' לליסבון
26	ב. "הנוכחויות הנעלמות" – הנוצרים־החדשים בפורטוגל מפומבל ועד לשוורץ
39	ג. "הנוצרים־החדשים בפורטוגל במאה העשרים" – בין המיתוס למחקר
48	ד. שמואל שוורץ והנסיונות "להחזיר" את הנוצרים־החדשים ליהדות
69	ה. עם התרגום
73	ו. ביבליוגרפיה
89	הנוצרים־החדשים בפורטוגל במאה העשרים
94	א. סקירה כללית
98	ב. שמע ישראל...
101	ג. טקסים ומנהגים יהודיים של הנוצרים־החדשים
112	תפילות
115	חגים וצומות
119	מנהגים שונים
121	ד. הערת סיום
123	נספח א: תיעוד גראפי
131	נספח ב: תפילות הנוצרים החדשים
237	נספח ג: קטעים ממשפטה של בריטש אנריקש, האינקוויזיציה של ליסבון 1674
271	הערות לנספחים

פתח דבר

ספרו של שמואל שוורץ "הנוצרים-החדשים בפורטוגל במאה העשרים", ראה אור לראשונה בליסבון, בשנת 1925. הספר שנכתב בשפה הפרוטוגלית מוגש עתה לראשונה לציבור הקורא עברית, ועניינו – קבוצות של נוצרים-חדשים המשמרים זיקה עזה ליהדות. הספר מהווה מסמך היסטורי בעל חשיבות רבה. ככל מסמך היסטורי מכיל חיבורו של שוורץ מידע יקר ערך, בצד הבנתו ונטייתו האישית של המחבר, המוסיפים לו ממד ייחודי ואף מגמתי. מבואו של דב סטוצ'ינסקי נועד בין השאר להציג לקורא תמונה מאוזנת בהקשר היסטורי מקיף. מעורבותו האישית של שוורץ במגעיו עם צאצאי האנוסים, שהעניקה לספרו היבט חווייתי חזק, יצרה דרמה אנושית הראויה לתשומת לבנו.

חשיפת קהילת צאצאי האנוסים בפורטוגל העלתה לדיון ולעיון מחודשים את אחד הפרקים המרתקים ביותר בקורות היהודים בחצי האי האיברי ואף בעולם היהודי בכלל. על תרומתו זו בלבד ראוי ספרו של שוורץ שיוגש בעברית אף כשמונים שנה לאחר פרסומו בפורטוגלית. אך כאמור, הספר מהווה תעודה היסטורית חשובה על חיי אנוסי פורטוגל ומכיל חומר רב ערך. בשעת פרסום צו הגירוש – שלא התממש – בשנת 1496, ובעת השמד – שאכן התרחש – של שנת 1497, התגוררו בפורטוגל יהודים תושבי פורטוגל ויהודים ממגורשי קסטיליה וביחד היוו חלק ניכר מכלל האוכלוסייה. על פי חישוב גס היה מספרם של אנוסי פורטוגל קרוב לעשרים אחוזים מאוכלוסייתה הכללית. אין צורך בדמיון רב כדי להעריך את האחוז הגבוה של העם הפורטוגלי שהוא מצאצאי היהודים.

והותם של בני דור השמד כאנוסים לא הייתה מוטלת בספק, שהרי נאנסו להמיר את דתם לא רק היהודים תושבי הארץ אלא גם כל היהודים שבשנת 1492 בחרו להישאר נאמנים ליהדותם ולחצות את גבול קסטיליה-פורטוגל. האחרונים ויתרו על בתיהם, עסקיהם ורכושם, נטשו את סביבתם, ולעתים קרובות את ידידיהם וקרוביהם כדי לדבוק בזהותם היהודית. הם שמו קץ לפרק ארוך של ישיבה בארץ, אשר – יחד עם שכניהם הנוצרים והמוסלמים – תרמו ליצירת תרבותה ולשגשוג כלכלתה, נטלו חלק במפעליה הרבים וקשרו במידה רבה את גורלם בגורלה. הם הסתלקו מקסטיליה וארגוניה כדי להישאר יהודים.

מגעיו של שוורץ עם צאצאי האנוסים הצטרפו ליחזמות שחשפו לבסוף את קיומם של צאצאי אנוסים אשר שמרו במשך מאות שנים על זהות ומודעות שקשרו אותם לאבות אבותיהם היהודים. חשיפה זו מגלה פרשה מרתקת בהיסטוריה החברתית והדתית. מאות שנות חיים כנוצרים לא הספיקו למחוק לגמרי מסורות ומנהגים, ומעל לכל זהות נבדלת מהסביבה, שנשתמרה בסתרי סתרים. שיבתם ליהדות של אחדים מצאצאי האנוסים, בייחוד בבלמונטה, מוסיפה פלא על פלא. למרות הקשיים והמכשולים בדרכם מימשו האנוסים את החזרה ליהדות, ובלב העיירה נמצא היום, כחמש מאות שנה לאחר השמד, בית כנסת. התחדשותם של חיים יהודיים על ידי צאצאי האנוסים היא בגדר מעשה שלא קל להסבירו על פי אמות מידה רגילות בהיסטוריה.

התמיכה שהושיטו יהודים מקהילות שונות לעדה המתחדשת לא הייתה תמיד נבונה ומועילה, ובין הטעויות שגרמו לנזק רציני הייתה הציפייה שהשבים אל היהדות הגלויה ינטשו לחלוטין מנהגים ותפילות שבזכותם נשתמרה זהותם ואשר נתקדשו במרוצת הזמן. נטישה כזו יכולה הייתה להתפרש כפניית עורף לזהותם הנסתרת וכהתעלמות מכל מה שנהפך בתודעתם של דורות מבני האנוסים לנכסי צאן ברזל של "יהדותם" בסתר, עד ליציאתם אל העולם הגלוי. חייהם של השבים היום אינם פחות דרמטיים מחיי אבותיהם תמול שלשום.

ספרו של שוורץ, מחשובי המקורות על אנוסי פורטוגל במאה העשרים, מביא לא רק את סיפורם של אנוסים אלה, אלא אף את עיקרי מנהגיהם ותפילותיהם כחלק חשוב ממורשתם. יש לקוות שהספר יתרום לא רק להכרה טובה יותר של עברם הרחוק והקרוב של אנוסי פורטוגל, אלא גם לקירוב לבבות בין העם היהודי, שבטיו ועדותיו לבין אנוסי פורטוגל, אלה ששבו אל חיק העם ואלה שנותרו דבקים בזהותם הנסתרת.

היוזמה לתרגום ספרו של שוורץ הייתה של מרכז דינור, להיות לי הכבוד לעמוד בראשו, בשיתוף פעולה עם מפעל היספניה יודאיקה. יוזמה זו נתממשה בזכות תמיכת בני משפחת שוורץ היושבים בארץ, ובראש ובראשונה של ד"ר עמנואל שרון. התרגום, המבוא וההערות נעשו על ידי ד"ר דב סטוצ'נסקי, חוקר יהדות פורטוגל שמחקריו זכו להכרה בין-לאומית. חלק מהתפילות תורגם על ידי הגב' שולמית הלוי, שמסירותה לצאצאי האנוסים היא ללא גבולות ורגישותה למסורתם היא עמוקה. כל המפעל היה בידיה הנאמנות של הגב' רות טוויג שתרומתה לאיכותו של הספר היא רבה מאוד. מנהלו של מרכז דינור ד"ר אהרן קידר סייע רבות לפרסום הספר. לכולם התודה והברכה.

יום טוב עסיס

האוניברסיטה העברית בירושלים, אב תשס"ד

מבוא

א. שמואל שוורץ – מזגירו' לליסבון

שמואל שוורץ, מחבר "תולדות הנוצרים-החדשים בפורטוגל במאה העשרים", נולד בשנת 1880, בזגירו' (Zgierz) שבפולין, בן בכור מבין שמונת ילדיהם של יששכר משה שוורץ ושרה לבית גליקסמן.¹ אביו, שהיה דמות מרכזית ומוכרת בעולם היהודי-המשכילי של מזרח אירופה בראשית המאה העשרים, נולד (בשנת 1859 או 1860) להירש בער שוורץ, סוחר ברזל אמיד ולאשתו השנייה מרים, והקדיש את חייו לפעילות אינטלקטואלית ופוליטית. במאמר זיכרון משנת 1949 תיאר שמואל שוורץ את אביו:

מכל אחיו אבי היה היחיד שלא הפך לסוחר, אלא הקדיש את חייו ללימודים. אל תחשבו שהוא למד בגימנסיה או בדומה לה, אחרי תקופת "החדר", הביאו לו מורה הביתה. ראשית – מלמד כמובן, לתורה ולגמרא. אחר כך – ללימודי גרמנית, רוסית ופולנית. אבל באופן כללי ניתן לומר שאבי היה אוטודידקט.²

כרבים מבני דורו למד שוורץ האב תורה מפיהם של רבנים גדולים (ביניהם רבה הראשון של זגירו', ר' שלום צבי הכהן),³ אך נתפס גם לרוח ההשכלה, תוך קיום אורח חיים יהודי הלכתי:

העובדה שהוא לבש קפוטה ארוכה, לא מנעה ממנו להתעמק בכתבי מנדלסון, היינה, צונץ, לוצאטו, או בספרות המודרנית של אותם הימים.⁴

השילוב בין לימודי הקודש ולימודי החול מסביר את זיקתו העמוקה של יששכר משה שוורץ לדת ישראל לצד התקרבותו לחוגים המשכילים בכלל ולתנועה הציונית בפרט. וכך, בשנת 1892, בשומו מנסיעה לסנט-פטרבורג – שם פגש משכילים יהודים רבים, וביניהם יהודה לייב

1 אחיו של שמואל שוורץ היו: הירש בר, גר בלודז' ונרצח בשואה; המהנדס שמחה, עלה ארצה; הפסל מרק, גר בפריז; אלכסנדר, כימאי שהתיישב במונטריאול, קנדה; מרים, עלתה ארצה ונפטרה ממחלת הטיפוס; ציפורה, עלתה ארצה עם בעלה, הפעיל הציוני יחיאל פרנקל מראדום; וזשא, אשת המהנדס מראדום קאו'מיר לוי, נספתה עם ילדיה בשואה (ראה ד' יששכר משה שווארץ ז"ל, בתוך: ד' שטוקפיט (עורך), ספר זגירו', תל-אביב תשל"ה, עמ' 406).

2 שמואל שווארץ, "מיין פאטער יששכר משה שווארץ ז"ל און אונדזער משפחה", בתוך: שטוקפיט (עורך), ספר זגירו', שם, עמ' 395, כאן בתרגום משנת 1991 של עמנואל פרנקל, בן אחותו של שמואל שוורץ.

3 שם, עמ' 403-406. וראה גם מאמרו של ו' פישער, 'איינער אין א שטאט', שם, עמ' 406-412, המתמקד בעיקר בפעילותו הציונית.

4 ש' שווארץ, שם, עמ' 395.

גורדון – החליט להמיר את הקפוטת המסורתית והארוכה במעיל המערבי הקצר; סימן חיצוני מובהק לעזיבת הדפוסים המסורתיים.⁵

יששכר משה שוורץ נודע בידיעותיו המופלגות בתחומים שונים ובשפות שונות, וספרייתו הגדולה התפרסמה בכל רחבי פולין כאחת מהגדולות והעשירות בקרב היהודים. בין ידידיו נמנו הסופר דוד פרישמן, ר' טוביה ליפשיץ, ור' משה איגור. בין מכריו היו בנוסף על יל"ג גם נחום סוקולוב, מאפו, סמולנסקין ואינטלקטואלים מזרח-אירופאים לא יהודים. הוא נהג לנסוע לוורשה פעם בשבוע כדי להשתתף במפגשים עם אנשי רוח ופרסם מאמרים מלומדים בעיתונות העברית והיידית – "השחר", "המגיד", "מגיד משנה", "הצפירה" וה"לאדזשער טאגעבלאט". היה חבר פעיל בתנועת "חובבי ציון" ובאגודת "בני משה", מיסודו של אחד העם. הוא נבחר לציר בקונגרסים הציוניים של לונדון ושל וינה, ונטל על עצמו תפקידים חשובים בעירו הן במישור הציוני והן בתחום הקהילתי, עד לפלישת הנאצים. בחורף 1940 מת יששכר משה שוורץ מדום לב, למראה הנאצים המעלים באש את ספרייתו היקרה.

בין שמואל שוורץ לבין אביו הפרידו עשרים שנים בלבד, והיתה ביניהם קרבה מיוחדת, בדומה ליחס שבין "שני אחים".⁶ זיקתו של שמואל שוורץ לתנועה הציונית, ידיעותיו בשפות רבות, אהבתו לספרים והצמאן לחקירת תולדות העם היהודי – כולל חקר הנוצרים-החדשים או האנוסים⁷ – הושפעו מדמותו של האב, כפי שאישר שמואל בערוב ימיו:

ירשתי מאבי את אהבת הספרים, את אהבתי ליהדות ולהיסטוריה של עם ישראל. בהשפעת אבי לקחתי על עצמי את חקר האנוסים, ופירסמתי את תפילותיהם ומנהגיהם.⁸

גם שמואל שוורץ למד בילדותו ב"חדר", ולאחר מכן נשלח ללודו' לבית הספר היהודי המודרני, בהדרכתו של חיים יעקב קרמר.⁹ לפי עדותו המאוחרת של שמואל: "אבי חלם לעשותי רב, אחרי שאלמד בסמינר הילדסהיימר לרבנים בברלין", ברוח הגיאורטודוקסיה. נסיעתו בגיל ארבע עשרה לפריז ללמוד הנדסת כבישים וגשרים נראתה לו במבט לאחור כ"מעשה נסים", על רקע זיקתו למסורת והשקפותיו האינטלקטואליות הבלתי חומרניות של אביו.¹⁰

חייו של שמואל שוורץ כסטודנט בפריז היו רחוקים מלהיות מתאימים לדפוסי הדת והמסורת

5 שם, עמ' 396.

6 שם, שם.

7 למרות שקיים הבדל תוכני, גנטי ואסוציאטיבי בין המונח ההלכתי "אנוסים" לבין המונח הכנסייתי והרשמי "נוצרים-חדשים" (בפורטוגלית: Cristãos-Novos), אשתמש בהם לאורך המבוא כשמות נרדפים ליהודים שהתנצרו בהמוניהם בחצי האי האיברי החל מסוף המאה ה"ד וזוהו לעתים קרובות כקבוצה מיוחדת, כדי להימנע מהכרעה בעניין זהותם הדתית והאתנית.

8 שוורץ, מ"ן פאטער, (לעיל, הערה 2), עמ' 393–394.

9 א"י בוז'ינסקי ואחרים, "שמואל שוורץ ז"ל – חוקר קורות אנוסי פורטוגל", בתוך: שטקפיס (עורך), (לעיל, הערה 1), עמ' 415. בסוף המאה ה"ט היו בוגירי' כמה "חדרים" ברוח ההשכלה ובשנת 1885 נוסד בית-ספר יהודי שבו נלמדה השפה הרוסית (A. Cygielman, "Zgierz", *Encyclopaedia Judaica*, vol. XVI, Jerusalem 1971, col. 1007).

10 שוורץ, מ"ן פאטער, עמ' 397.

שנשמרו בבית הוריו וזיקתו ליהדות התפתחה בעיקר באפיק הציוני.¹¹ בפריז, למשל, התיידד עם מקס גורדאו.¹²

לאביו של שמואל שוורץ היתה הזדמנות להיווכח באורח חייו "החופשי" של הבן הסטודנט בבירת צרפת: "אבי ביקר אותי בפריז פעמיים, פעם אחת באופן בלתי צפוי. בפריז היה נפגש עם פרופסור יוסף הלוי המפורסם, עם הרב הראשי צדוק כהן וכן עם מקס גורדאו, ד"ר מרמורק ואחרים". "אבי לא אכל טריפה ובבואו לפריז היה עלי ללכת עימו לשכונה יהודית למסעדה כשרה... הוא ידע היטב שאינני עושה דרכי יום-יום מן הרובע הלטיני, מקום מגורי הסטודנטים, מהלך של שעותיים שלוש, בכדי להגיע למסעדה כשרה".¹³

גם אימו גילתה את אורח חייו, בדרכה המיוחדת: "לא אשכח את מבוכתי הרבה כאשר חזרתי מפריז לחופשת קיץ, בפעם הראשונה. אימי לקחה מידי את מטעני הדל שהבאתי מן הדרך ושאלה אותי אם התפללתי כל יום. כמובן, עניתי. ואו, היא פתחה את תיק התפילין שלי לבודקו והוציאה ממנו מטבע זהב שהטמינה לפני צאתי לפריז. אתם יכולים לתאר לכם את תדהמתי, בושתי ויחד עם זאת, את צערי הרב..."¹⁴.

מכל מקום, קשריו הטובים של שמואל שוורץ עם הוריו נמשכו גם לאחר שהתיישב בפורטוגל.¹⁵ אחיו של שמואל, הצייר והפסל מרק שוורץ, שהתגורר בפריז, היה מי ש"גרם להורי המסכנים צער איום, כאב עמוק וועזוע" ותרם, לדברי שמואל, למותה המוקדם של אימו, לאחר שהתוודה באונייה שהתנצר יחד עם אישתו ובתו.¹⁶

בשנת 1904 סיים שמואל את לימודיו בבית הספר היוקרתי הגבוה למכרות École Normale Supérieure en Mines בפריז, וזכה לתואר מהנדס מכרות. במוסד זה למד עם בנו של "הנדיב הידוע" ג'ימס דה רוטשילד.¹⁷ יש עדות המצביעה כי למד הנדסת מכרות בפוליטכניון של ציריך. שם כנראה הכיר את המסאי הפולני י"י סטמפופסקי שבזכרונותיו התייחס ל"שוורץ היהודי המבריק" אשר לצד דבקותו ברעיון הציוני "קודם לכן היה פטריט פולני נלהב לא פחות וחלם יחד עמנו על המדינה הפולנית העתידית".¹⁸ מיד עם סיום לימודיו החל שוורץ לעבוד כמהנדס

- 11 שם, עמ' 399. לפי עדותו של שמואל שווארץ אימו היתה יותר אדוקה ומקפידה מאביו.
- 12 בעתיד יעודד אותו גורדאו לפרסם את מחקריו על הנוצרים-החדשים בפורטוגל: "מה שסיפרת לי על אודות חקירותי בעניין האנוסים בפורטוגל מעניין מאוד. אין לי ספק כי תדווח לכל העולם על תוצאותיהן בעתיד הקרוב". הקטע לקוח ממכתבו של מקס גורדאו לשמואל שוורץ וצוטט בשער הספר "הנוצרים-החדשים בפורטוגל במאה העשרים".
- 13 שווארץ, מיון פאטער (לעיל, הערה 2), עמ' 399.
- 14 שם.
- 15 בשנת 1929, לאחר ששהה בפורטוגל כבר כארבע עשרה שנה, נסעו שמואל שוורץ ומשפחתו לפולין לחוג את יובל הנישואין של הוריו, על-פי מכתב מאת בתו של שמואל שוורץ, קלרה שוורץ דה סילבה (ליסבון 23/9/1998). תודתי נתונה לה.
- 16 על הפסל מארק שווארץ, שהיה למשל, מחבר הספר: אמדעא מאדיליאני, פריז 1927, ראה: "Schwarz, (Samuel)", in: S. Wininger (ed.), *Grosse Jüdischer National-Biographie*, Cernăuți 1925–1936, vol. V, p. 480.
- 17 "Schwarz, (Samuel)", *Grande Enciclopédia Portuguesa e Brasileira*, vol. XXVII, Lisboa n.d., p. 900.
- 18 י' ברונובסקי, "האנוסים האחרונים", הארץ (8 באוקטובר 1993).

נוצרים-חדשים מציינים את חג הפסח בסעודה בחיק הטבע. מתוך ספר של מרדכי ואן-זון על האנוסים בפורטוגל, אמסטרדם 1930

שמואל שוורץ, מהנדס מכרות יליד פולין, גילה בשנות עבודתו בפורטוגל קבוצות של צאצאי אנוסים, אשר שימרו מסורות יהודיות מיוחדות. בספרו **הנוצרים-החדשים בפורטוגל במאה העשרים** (ליסבון 1925) מספר שוורץ כיצד הצליח להבקיע את חומת הסוד של הנוצרים-החדשים "המתייהדים", לחקור את אורח חייהם ולתעד את תפילותיהם המיוחדות, הנאמרות בפורטוגלית אך ספוגות ליטורגיה יהודית.

דב סטוצ'ינסקי, המהדיר, תרגם לעברית את ספרו של שוורץ ובכלל זה את אוסף התפילות של הנוצרים-החדשים. סטוצ'ינסקי גם הוסיף מבוא נרחב המתאר את תגובת העולם היהודי והאקדמי לגילויים מחדש של אנוסי פורטוגל. כמו כן שופך המבוא אור על דמותו של מחבר הספר — שמואל שוורץ.

עיצוב העטיפה: תחיה רוזנטל, ירושלים

0 01850000519 7
דאנאקוד 185-519
מחיר מומלץ לצרכן: 76 ש"ח